

Mirzə Fətəli Axundov
Öz dövrünü qabaqlayan əlifba islahatçısı
Fərid Ələkbərov

Mənbə: Azerbaijan International jurnalı - Aİ 8.1 (Yaz 2000)
© Azerbaijan International

Əlyazmalar İnstitutunun arxivləri içərisində Mirzə Fətəli Axundova (1812-1878) həsr olunmuş xüsusi bir bölmə var. Bura onun həm nəşr olunmuş, həm də nəşr olunmamış əlyazmaları daxildir. Axundovun əsasən teatr və dram sahəsində özül qoyduğuna görə xatırlanmasına baxmayaraq, onun əlifba islahatına da yardımı çox böyük olub.

Axundov Tiflisdə (Gürcüstan) tərcüməçi kimi işləmiş və əlifba islahatı üzərində işinə 1850-ci ildən başlamışdır. Onun ilk cəhdi ərəb əlifbasında onun azərbaycan dilinin fonetik tələblərinə uyğun olması üçün bəzi dəyişikliklər etməsi oldu. Əvvəlcə o, təkid etdi ki, hər bir səs ayrı simvol ilə göstərilməlidir—heç bir ikiləşdirmə və ya buraxılmalar olmamalıdır. Ərəb əlifbasında yalnız üç sait səs göstərilib, Azərbaycan dilində isə doqquz sait səs göstərilməlidir.

İkinci olaraq o, əlifbadan “nöqtə və hərəkətlər” kimi hərfüstü və hərfaltı işarələri yox etməyə ümid edirdi, çünki, onun fikrincə bu işarələr yazı prosesini yavaşdırdı. Üçüncü, onun fikrincə əgər yazı qrafikası bir yerdə, sözlərdə ara buraxılmadan yazılsa bu, savadlılığı artırır. Bu, insanlara sözlərin harada başlayıb harada bitməsini asan ayırmaq imkanı verir.

1863-cü ildə Axundov İstanbula getdi və öz fikirlərini şəxsən Osmanlı Elmi Cəmiyyətinə təqdim etdi. Onun təklifləri Türkiyə qəzetlərində ciddi mübahisələrə səbəb oldu. Bir çox naşir və ziyalılar bu islahatın əksinə idilər. Lakin şair Namiq Kamal təkidlə onun cəhdlərini müdafiə edirdi.

Qızgın mübahisələr yarandı və Türk dillərini saflaşdırmaq və türk lüğətindən bütün ərəb və fars sözlərini təmizləmək tərəfdarları bu mübahisələri daha gücləndirdi. Sonda təkcə Azərbaycanda deyil, Türkiyədə də mühafizəkar qüvvələr qalib gəldi. Belə də fikirləşənlər var idi ki, Qur'an ərəb dilində yazıldığından bu əlifba müqəddəsdir və ona müdaxilə edilməməlidir. Elə ən böyük müqavimət də onlar tərəfindən göstərildi. Axundov sonda dərk etdi ki, ərəb əlifbası barəsində hətta cüzi dəyişiklik etmək belə qeyri-mümkün olacaq. İnstitutda olan arxiv materialları İranın Türkiyədəki səfirinin şərh etdiyi fikirlərə əsasən göstərir ki, İran tamamilə bu layihəyə zidd gedirdi.

1878-ci ilədək Axundov ərəb əlifbasında islahatlar etmək fikrindən daşınmışdı və fikrini bir neçə kiril işarəsi olan latın əlifbasını təqdim etməkdə cəmləşdirmişdi. Axundov deyərdi: “Ənənəvi ərəb əlifbasından istifadə etmək istəyənlər ondan istifadə edə bilər, digərləri isə, yeni əlifbanı seçə bilər.” Hər halda onun təklif etdiyi əlifbaya bir neçə kiril işarəsi əlavə etməsinə baxmayaraq Rus hökuməti onun cəhdlərinə heç bir dəstək göstərmədi. Və yenidən bu layihə də uğursuzluqla nəticələndi.

Bununla belə, o, bu məsələləri ictimaiyyətin müzakirəsinə çıxara bildi və bəzi ziyalılar onu mətbuat orqanlarında müzakirə etməyə başladılar. 1886-cı ildə Axundovun vəfatından 7 il sonra “Qafqaz” qəzeti Mirzə Əliməmmədin ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinə çağıran məqaləsini nəşr etdirdi. 1898-ci ildə həmin qəzetin bir neçə nömrəsində Firudin bəy Köçərlinin yazdığı “Ərəb əlifbası və onun qüsurları” adlı uzun bir məqalə nəşr olundu.

Məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalının (1906-1931) redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə ərəb əlifbası və islahatın zəruriliyi barədə qeydlər etmişdi: “Bu heroqlifləri latın əlifbası ilə əvəz etmək lazımdır.”

Əsrin əvvəllərində hökumətin fəal üzvlərindən olan Nəriman Nərimanov da ərəb əlifbasını tənqid edirdi. Nərimanov kiril əlifbasını qəbul etməyi təklif edirdi. O, romanlarının bəzilərini özünün yaratdığı azəri fonologiyasının xüsusiyyətlərini əks etdirən dəyişdirilmiş əlifbada yazmışdı.

Axundov fikirləri yalnız yarım əsr keçdikdən sonra qəbul edilən uzaqgörən bir şəxs idi.

Azərbaycan latın əlifbasını rəsmi olaraq 1923-cü il oktyabrın 20-si qəbul etdi. Əvvəlcə həm ərəb, həm də latın əlifbasının kütləvi şəkildə istifadə edilməsinə icazə verilir. Lakin artıq 1929-cu il yanvarın 1-dən ateist Sovet hökuməti Azərbaycanda ərəb əlifbasının istifadəsini qadağan etdi. Bu əlifbanı yaddaşdan silmək üçün böyük kitab yandırma kampaniyaları həyata keçirildi.

Azərbaycanın latın əlifbasını təqdim etdiyindən 5 il sonra Türkiyə də 1928-ci ilin noyabrında eyni qərara gəldi. Bu qanun 1929-cu ilin 1 yanvarından qüvvəyə mindi.

Lakin Türkiyənin Sovet Türk xalqlarının oxuya biləcəyi əlifbanı seçməsi Stalini narahat edirdi. Çünki, o, qorxurdu ki, bu xalqlar onun hakimiyyətinə qarşı Türkiyə ilə birləşər. O, Türkiyənin də latın əlifbasını qəbul etməyini gözləmədi. Buna görə də 10 il sonra 1939-cu ildə Stalin təcili olaraq belə cəhdləri pozdu və tez Sovet dövlətinin bütün islam respublikalarında kiril əlifbasının geniş istifadəsini qəbul etdirdi.

Heç şübhə yox ki, Axundov yeni müstəqil Azərbaycan Respublikasının Parlamenti tərəfindən atılmış ilk mühüm addımlardan birinin latın əlifbasının yenidən qəbul edilməsi olduğunu bilsəydi gülümsəyərdi. Bu qərar müstəqillikdən yalnız bir neçə həftə sonra—1991-ci il dekabrın 25-də verildi. Axundovun mirası hələ də yaşamaqdadır.

Tərcümə: Gülnar Aydəmirova

Veb üçün hazırlayan və redaktə edən: Arzu Ağayeva